

hoofdstuk III

Joods lager onderwijs in Hilversum tijdens de oorlog

De maatregelen

Vanaf september 1940 was het voor Joodse leraren verboden om niet-Joodse leerlingen te onderwijzen.⁸¹ Op 16 augustus 1941 ging de Duitse bezetter weer een stapje verder met het isoleren van de Joodse bevolking in Nederland. J. van Dam, de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming van het ministerie van Onderwijs, stuurde op deze dag een bericht naar alle schoolhoofden in Nederland.⁸²

Bij aanvang van het nieuwe schooljaar, 1 september 1941, zouden Joodse leerlingen geen onderwijs met niet-Joodse klasgenoten van niet-Joodse leraren meer mogen volgen. Het bericht van de secretaris-generaal was *'niet voor publicatie in welke vorm ook bestemd'*.⁸³ De Duitsers wilden het Nederlandse onderwijs net als in Duitsland hervormen. Al eind jaren dertig waren er anti-Joodse maatregelen in het Duitse onderwijs ingevoerd.⁸⁴

Alle scholen moesten bij hun gemeente opgeven welke leerlingen Joods waren. De gemeente moest deze namenlijsten controleren met het bevolkingsregister, waarin ook werd bijgehouden bij welke kerkgenootschap men aangesloten was. Nadat de Joodse leerlingen waren doorgegeven, zou Van Dam een plan ontwikkelen voor de leerlingen die nu geen onderwijs meer genoten.

In sommige steden, zoals Amsterdam, bestonden al scholen voor uitsluitend Joodse leerlingen. De leerlingen die van het regulier onderwijs werden verbannen, konden naar deze Joodse scholen gaan. In andere delen van het land moest er echter nog een oplossing worden bedacht voor alle Joodse kinderen die niet meer naar school konden.

Reacties op de maatregelen

De invloed van de bezetter op het onderwijs verschilde per gemeente.⁸⁵ In Hilversum werd de reactie van de scholen niet afgewacht, maar begon de afdeling Bevolking van de gemeente Hilversum zelf al met het opstellen van een lijst met Joodse leerlingen. Volgens deze lijst waren er op dat moment 212 Joodse, schoolgaande kinderen in Hilversum.⁸⁶ De meeste scholen gaven gehoor aan de oproep en leverden hun leerlingenlijsten bij de gemeente in.

Een aantal, zoals enkele christelijke scholen en de Gooise Huishoudschool, weigerden het bevel echter op te volgen. De christelijke scholen weigerden vanwege hun grondbeginselen de Joodse leerlingen te verwijderen. Ook christelijke scholen in andere gemeenten, waaronder Zeist, vertikten het om mee te werken.⁸⁷

De NSB-burgemeester van Hilversum, Von Bönninghausen, dreigde met straffen die uiteindelijk nooit zijn uitgevoerd.⁸⁸

Na het doorgeven van de Joodse leerlingen moesten de schoolhoofden hun Joodse leerlingen ervan op de hoogte brengen dat ze na de zomervakantie niet meer welkom waren. De Duitsers legden de verantwoordelijkheid echter bij de ouders.

Als de kinderen niet van hun school gingen, werden hun ouders daarvoor gestraft.⁸⁹ Dat de niet-Joodse betrokkenen het er niet makkelijk mee hadden illustreert het volgende voorbeeld.

Elisa van der Sluijs (geboren Polak) ging naar het Snellius Mulo in Hilversum. In de zomervakantie belde de directeur haar huilend op, om haar de maatregel door te geven. Hij was erg ontdaan door de verordening, maar kon niets aan de situatie veranderen.⁹⁰

In tegenstelling tot de maatregelen die in het hoger onderwijs werden genomen, leidden de maatregelen in het lager onderwijs niet tot grootschalige stakingen.⁹¹ Op lokaal niveau was er echter wel sprake van protest, zo ook in Hilversum. Op het Stedelijk Gymnasium in Hilversum kwam het tot een protestbrief van de leerlingen. De kinderen uit de vijfde en de zesde klas schreven een brief in oktober 1941 aan de burgemeester om te laten weten dat zij het niet eens waren met de verwijdering van hun Joodse klasgenoten. Alle 33 leerlingen die de brief hadden ondertekend werden daarop geschorst tot het volgende kalenderjaar. Een van deze leerlingen, Paul Polak, mocht niet meer terugkomen op school. Op alle scholen in Hilversum werd hem zelfs de toegang verboden. Hij heeft nooit geweten wat daar precies de reden van was, maar hij vermoedt zijn half-Joodse afkomst (zijn vader was Joods, zijn moeder niet) of omdat de protestbrief bij hem thuis was opgesteld.⁹² Ondanks de gevolgen, kan hij zich het protest nauwelijks herinneren. Hij dacht dat het slechts om 'een zinnetje in de schoolkrant' ging.⁹³ De tekst was echter uitgebreider:

*In naam van onze school leggen wij u het volgende ter kennisneming voor: Toen het vorige jaar twee van onze leraren geschorst en daarna ontslagen werden, voelden wij dit allen als een groot onrecht. Nu wederom een niet minder onrechtvaardige maatregel wordt genomen, n.l. dat onze Joodse medeleerlingen van het Gymnasium worden verwijderd, kunnen wij niet langer zwijgen. Hierbij protesteren wij daarom ten sterkste tegen dit besluit. Vle en Ve klasse van het Stedelijk Gymnasium te Hilversum.*⁹⁴

Ter vergelijking: in Amsterdam, waar zestig procent van de Nederlandse Joden woonden, werd er op drie middelbare scholen openlijk geprotesteerd.⁹⁵ Er werd dus niet op grote schaal geprotesteerd tegen de verwijdering van de Joden uit het lager onderwijs. In sommige steden wel op kleine schaal, zoals dus in Hilversum op het Gymnasium.

Nieuwe joodse scholen

Naar aanleiding van de tellingen kwamen 32 gemeenten, waaronder Hilversum, in aanmerking voor een Joodse lagere school en een uitgebreide lagere school (ulo). Ook zou er in Hilversum een school komen voor HBS- en Gymnasiumleerlingen: het Lyceum voor leerlingen van Joodse bloede.

De oprichting verliep echter langzaam. In het rapport van Aa worden hier enkele redenen voor gegeven.

Ten eerste mochten Joodse scholen niet in een gebouw worden gevestigd waar ook een niet-Joodse instantie huisde. Veel grote panden in Hilversum waren door de Duitsers gevorderd, dus het was niet makkelijk om een pand te vinden.

Het bestuur van de Joodse gemeenschap in Hilversum ging samen met de directeur van Publieke Werken Hilversum op zoek naar een geschikt pand.

De ulo en de lagere school werden gevestigd aan de Utrechtseweg op nummer 64.

De villa op dit perceel was gebouwd voor de zanger Jacques Urlus, die in 1935 overleed. Het was de bedoeling dat in de soldatenbarakken die door de Wehrmacht bij de villa werden gebouwd het Joods Lyceum gevestigd zou worden. Dit zou de gemeente huurkosten schelen. Bij nader inzien keurde de Duitse verantwoordelijke dit niet goed, een reden werd niet gegeven.⁹⁶

Ten tweede was het lastig om geschikte, Joodse leraren te vinden. De beschikbare Joodse docenten woonden door het hele land verspreid, dus moest het net uitkomen dat er in de regio een beschikbare Joodse docent was.⁹⁷

In veel gevallen werden er, volgens het rapport, leraren aangesteld die geen ervaring hadden. In Hilversum was dit niet het geval, alle leraren stonden al enige tijd voor de klas.⁹⁸

De directeur van de ulo en lagere school werd Menni Leefsma, die eerder al schoolhoofd was in Zandvoort. Alle docenten, op een na, kwamen van buiten Hilversum. Leefsma kwam bijvoorbeeld uit Zandvoort.

Dit illustreert de eerder uitgelegde moeilijkheden bij het vinden van personeel.

Alleen de gymleraar was woonachtig in Hilversum. Hij gaf op meerdere scholen les, ook op het Joods Lyceum in Hilversum, maar ook op een aantal scholen in Amsterdam. Dit voorbeeld illustreert dus de verspreiding van Joodse leraren, die dus door het hele land les moesten geven.

Een laatste verklaring, die niet in het rapport besproken wordt, maar wel van toepassing is op Hilversum, was het meningsverschil omtrent de financiering van de Joodse scholen.

Deze discussie is te gecompliceerd om in deze scriptie op in te gaan, maar het probleem kwam erop neer dat de gemeente alles zou moeten voorschieten en de Joodse Raad zou dit later moeten terugbetalen. De scholen zouden niet, zoals reguliere scholen, door de overheid worden betaald.

Er zou door het hele land maar in 32 gemeenten een Joodse school komen, dus het was onduidelijk welke gemeente voor welk kind moest voorschieten. Was de gemeente waar de school stond verantwoordelijk, of de gemeente waar het kind woonachtig was?⁹⁹

In andere gemeenten was dit probleem minder groot. In Zeist bijvoorbeeld, waren hier duidelijke afspraken over gemaakt tussen de betrokken gemeenten.¹⁰⁰

Eind november 1941 werden de meeste geplande scholen geopend. In Hilversum vorderde het proces echter langzaam.¹⁰¹ Pas op 12 januari 1942, toen de leerlingen dus al vier maanden niet naar school konden, werden de lagere school en de ulo geopend voor 141 leerlingen en het Joods Lyceum voor ongeveer 80 leerlingen.

In het rapport wordt echter ook een gemeente genoemd waarin de school in de zomer van 1942 nog steeds niet geopend was, dus Hilversum was niet als laatste.¹⁰²

Uit de correspondentie tussen Leefsma en de burgemeester blijkt dat een week voordat de scholen moesten openen, op 12 januari, de belangrijkste zaken nog niet waren geregeld.

De burgemeester had nog geen groen licht gegeven voor het aantal Joodse leraren dat een aanstelling kreeg en er waren nog geen boeken en lesbenodigdheden aangeschaft. Hoewel de burgemeester in zijn brieven benadrukt dat de dag van de opening naderde en er dus snel gehandeld moet worden, blijkt niet dat hij zelf probeerde snel de juiste goedkeuringen te geven waar Leefsma afhankelijk van was. Hij beantwoordde brieven van Leefsma bijvoorbeeld pas een paar dagen later, hoewel er al weinig tijd was.

In andere gemeenten werden niet-Joodse scholen opgeroepen om de oprichting van Joodse scholen te ondersteunen door het verlenen van lesmateriaal.¹⁰³

In Hilversum is dit niet gebeurd.

Uiteindelijk openen toch de deuren op 12 januari en worden de laatste benodigdheden later aangeschaft.¹⁰⁴

Een maand eerder, op 12 december, hebben de ouders van de Joodse leerlingen een brief gekregen met een inschrijvingsbiljet waarmee ze hun kind(eren) kunnen aanmelden. Net als de leraren komen de leerlingen uit verschillende steden. Ongeveer de helft kwam uit Hilversum. De andere helft woonde met name in Bussum, Blaricum, Naarden en Laren.¹⁰⁵

De effecten van de verwijdering van de Joden uit het onderwijs waren met name voelbaar voor de Joodse leerlingen en hun ouders. In veel gevallen moesten de kinderen in andere steden naar school. Met de invoering van maatregelen in het onderwijs in 1941 werd voor het eerst de kinderbevolking geraakt.

Voorheen waren er al maatregelen getroffen waar zij meestal via hun ouders door werden getroffen, maar doordat zij van school moesten wisselen, veranderde ook hun eigen leven ingrijpend.¹⁰⁶

Voor de niet-Joodse medewerkers in het onderwijs betekende de verwijdering dat de klassen kleiner werden. In de meeste gemeenten had dit geen verregaande gevolgen, maar omdat een groot deel van de Joodse bevolking in Amsterdam woonde, had dit in deze stad wel invloed.

Het Montessori Lyceum kwam bijvoorbeeld in de financiële problemen, omdat een derde van de leerlingen van school moest.

In Hilversum veranderden rond de tweehonderd leerlingen van school, maar voor zover bekend heeft dit geen ingrijpende gevolgen gehad voor het niet-Joods onderwijs.

Zes maanden na de opening van de Joodse scholen werden ze in Hilversum alweer gesloten, omdat er geen leerlingen meer waren.

Van de periode januari 1942 tot juni 1942 voerden de Duitse bezetters een aantal maatregelen in die ervoor zorgden dat Hilversum 'Jodenvrij' werd.

De laatste Joden in Hilversum vertrokken in juni 1942 naar Amsterdam of doken onder.

Het schoolhoofd van de ulo en de lagere school werd in juni 1942 opgedragen om samen met de gemeente en oplossing te bedenken voor de opslag van de schoolinventaris.¹⁰⁷

De scholen in Hilversum waren een van de eersten in Nederland die sloten. In de meeste steden waren de scholen in het voorjaar van 1943 zelfs nog geopend.¹⁰⁸

noten

81 - Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 51.

82 - Ibidem, 51. Op 26 november 1940 werd het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vervangen door twee departementen: het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en het Departement van Volksvoorlichting en Kunst.

83 - Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 313.

84 - NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) "De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942", samengesteld door J. Aa.

Zo werden er op scholen speciale Jodenklassen gevormd, die niet tegelijk pauze hadden met niet-Joden, zodat het contact tussen de Joodse en niet-Joodse gemeenschap werd beperkt.

85 - Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 52.

86 - Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum'

87 - Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 87.

88 - Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 315.

89 - Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 52.

90 - Elisa van der Sluijs-Polak, 04520, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM.

91 - Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 53, 63.

92 - Paul Peters, 04940, Visual History Archive, USC Foundation Institute. Gezien in JHM

93 - Ibidem,

94 - Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 315.

95 - Calff, *Van Pionier tot mammoet*, 53.

96 - SAGV160.A2105, Brief N.A. Felix aan Ernst von Bönninghausen, 12 december 1941.

97 - NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) "De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942", samengesteld door J. Aa.

98 - SAGV160.A2232, Besluit van de burgemeester Von Bönninghausen omtrent aanstelling leraren joodse ulo en lagere school, 6 januari 1942.

99 - SAGV160.A2274, briefwisseling omtrent de financiering tussen Hilversum en Amersfoort, Bussum, Hilversum Huizen en Naarden, maart 1942.

100 - Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 88.

101 - Abrahamse, 'Joodse scholen in Hilversum', 316.

102 - NIOD, JRA, inv.nr. 182.183, Rapport (scriptie) "De maatregelen inzake het onderwijs aan Joodse leerlingen van augustus 1941 tot mei 1942", samengesteld door J. Aa. 1942,

103 - Bijv. in Zeist. Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 88.

104 - Bijv. gymtoestellen. SAGV160.A2240, Brief van Leefsma aan von Bönninghausen, 13 april 1942.

105 - SAGV160.A2238, Inschrijvingsbiljetten voor joodse kinderen, ingevuld door hun ouders, december 1941.

106 - Presser, *Ondergang I*, 135.

107 - SAGV160.A2240, Besluit van burgemeester von Bönninghausen, juni 1942.

108 - Rhoen, 'Een joodse school te Zeist', 89.

SAGV = archief Gooi en Vechtstreek

opmerkingen van aartjanszen

Ik heb zonder aanpassingen of redactie dit hoofdstuk van de scriptie van student **Celine Mureau** overgenomen cq geïsoleerd uit het geheel van haar studie. Merk daarbij op dat alhoewel zij haar onderzoek deed in 2016/17, het helaas vol zit met onnauwkeurigheden. Toch voeg ik het graag toe op mijn site.